

Demeter Zsófia

**„Ennyiből egy oskolamester megélhet”
Iskoláztatás Batthyány Fülöp herceg enyingi
uradalmában a XIX. században**

VAS GÉRKÉBÉN
VÁROSI KÖNYVTÁR

A hatalmas, köztörténeti, katonai, diplomáciai és egyháztörténeti szempontból egyaránt jelentős emberi teljesítményeket felmutató Batthyány-család hercegi ágának egy, a hitbizományi védelem alá nem tartozó uradalmának, az enyinginek iskolaügyével foglalkozom dolgozatomban.

A negyedik Batthyány-Strattmann herceg, Fülöp (1781-1870) kezén volt, 1806 és 1870 között, először és utoljára egységes ez az uradalom. Tulajdonosa egész hosszú életén át jó gazdaként kezelte. Keze alatt, a mindig igen gondosan kiválasztott felelős gazdasági szakemberek irányításával, az enyingi uradalom a XIX. század folyamán kezdett (Tóth Tibortól kölcsönzött fordulattal) „nagybirtokból nagyüzemmé” válni.

Az enyingi uradalom a Mezőföldön, három megye: Somogy, Tolna és Veszprém (ma Fejér) megyék határán feküdt, jó termőhelyi és e korszakban közepes gazdaságföldrajzi adottságok jellemezték. A gazdaság iratainak tanulmányozásakor a korabeli Fejér megye viszonyaiba is betekinthetünk, hiszen a Batthyány hercegek kegyurasága alatt lévő felsőörsi préposti birtokhoz tartozó dinnyési pusztát 1830-tól 1856-ig az enyingi uradalom bérelte, így azt egyik köreként kezelte. Ugyancsak ehhez a majorátusi védelem alá nem tartozó birtok-együtteshez tartozott, bár adminisztrációját tekintve, teljesen önálló volt az 1828-ban 555 ezer pengőforintért megvásárolt érdi uradalom, melyet 1848-ban báró Sina Györgynek adtak el.¹

Herceg Batthyány Fülöp 1806-ban vette át birtokai kezelését, s 1870-ben bekövetkezett haláláig azok gazdálkodására különös figyelmet fordított. Miután maga családot nem alapított, e megkülönböztetett figyelem birtokai gazdálkodása, embereinek életviszonyai, falvainak rendezettsége és a kegyúri, iskoláztatási kérdések legapróbbikára is kiterjedt: a pusztai iskolák tankönyveitől a tisztek számára járatott gazdasági lapokig és az állatok téli takarmányozásáig minden rendű- és rangú problémával személyesen foglalkozott.

A herceg halála után ismét szétvált a majorátusi hitbizományok és a hercegi cím, valamint az enyingi uradalom története. A herceg gyermektelen lévén, testvérének Ivánnak (1784-1865)² pedig csak leányai voltak: tehát az előzőeket Batthyány I. Lajos herceg harmadik fiának, Tivadarnak (1729-1813) unokája, Gusztáv (1803-1883), a majorátusokon kívüli javakat, így az enyingi uradalmat is Batthyány Iván két életben lévő lánya, herceg Montenuovo Vilmosné, Batthyány Julianna (1827-1871) és özv. gróf Draskovits Károlyné (utóbb Woher Lajosné), Batthyány Erzsébet (1820-1882) örökölte.

A birtok átvételekor Fülöp herceg testvérével 1806. augusztus 7-én kötött osztályos egyezsége összevonta³, majd az örökösöké 1871-ben felosztotta az uradalmat.

Uradalom a „szép Mezőföld központjában”

A napóleoni századfordulón tehát egy nagy területű, vérhatalommal (pallosjog, *ius gladii*)⁴ felruházott nagybirtok tárul a forrásokból elénk, melynek nagy hátránya, hogy kevés a rendelkezésére álló munkáskéz, és hogy az úrbéri elkülönözést még nem oldották meg.

Uradalmunk egész gazdálkodását fennállásának minden korszakában a munkaerőhiány határozta meg. Az egykor a török hódoltságához tartozó terület népességének pusztulását a hódoltság ténye, a tizenötéves háború és a törökellenes felszabadító háborúk egyaránt előidéztek. Az abszolút, számokban is mérhető népességcsökkenés mellett a XVIII-XIX. században a hatalmas, a pusztásodás sorsára jutott területű uradalom felszerelése, a majorsági kezelés nagy beruházásigénye kettős hatást fejtett ki. Egyrészt hátráltatta, a munkáskéz letelepítésével terhelte a gazdálkodást. Másrészt viszont, – más megoldás nem lévén – korán rávezette a gazdálkodást irányító szakemberek figyelmét az intenzívebb művelési módok, elsősorban a juhnemesítés, illetve a majorhálózat kiépítésének és felszerelésének (cselédék alkalmazása, építkezések, eszközök és igaerő beszerzése), valamint az átmeneti munkaformák (bérnapzámos, ledolgozó, részes és pénzes) kialakításának fontosságára⁵. 1848, az úrbériség megszűnése után ezen előremutató jelenségek jó helyzeti energiát jelentettek: alapot adtak az „okszerű gazdálkodás”, és ami ezzel szorosan együtt járt, az új igényű, a nagyüzemi állattenyésztés, és a gabonatermesztésre épülő, ám a nemesített állatállomány szakember- és takarmányigényét is kielégítő majorhálózat kialakítására. Az 1848 utáni korszak a munkaerő problémáját is más módokon oldotta meg: pl. a gépesítéssel, az új szervezeti egységek kiépítésével, illetve a századvég summás munkaerőtömegének előfutáraként alkalmazott „felföldi tót kaszások”, a Mezőföld-szerte bógeroknak nevezett munkások rendszeres és tömeges alkalmazásával⁶.

Mindezek alapján az enyingi uradalom gazdálkodása az 1860-as évekig sikeresnek mondható. Fő jövedelmi forrásai, a gyapjú és a gabona eladása a piaci kereslet-kínálat függvényében váltakozó sikerrel ugyan, de felesleget termelt még az 1850-es évek nagyobb beruházásainak fedezésén túl is. Csak az 1860-as évek súlyos természeti csapásai (aszály, jégkár, járványok) mutattak rá uradalmunk 1848 utáni fő problémájára: a tőkehiányra. A bajok okozója véleményem szerint a hercegnek az a hibás döntése volt, hogy 1848 után a kárpótlási, majd földtehermentesítési tőkét, de még azok kamatait sem fektette az uradalom beruházásaiba, holott a gazdaság — a súlyos adóteher révén — ezen pénzeknek maga is forrása volt. Ugyanakkor az uradalom elveszítette az úrbériséggel járó szolgáltatásokat (a robotot, a robotos igaerőt és a terményjáradékot), amely veszteségért így éppen nem a gazdálkodó egységet,

hanem csupán a tulajdonosát kárpótolták. Az uradalom adózott és beruházott tehát anélkül, hogy ennek tökefedeztetését a herceg megteremtette volna.

Az enyingi uradalom legfejlettebb, a grófi Batthyányi-ágtól cserével és visszaváltással kiegészített állapotát tükrözi az örökösök közötti megosztás előtt rajzolt térkép, Szeles József munkája 1871-ből⁷. Az 1871-ben ábrázolt birtok 1600 -öles holdakban összesen 24 296 uradalmi hasznosítású holdat foglal magában. Ennek 1,6 %-a belsőség 53,7 %-a szántó 4,7 %-a rét 4,2 %-a bozót 20,4 %-a legelő 0,1 %-a szőlő 13,1 %-a erdő 0,2 %-a tó 2 %-a művelés alatt nem álló terület. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az anyauradalommal területileg nem függvén össze, a két fiókgazdaság, Nemetegres és Szálka ezen a térképen nem szerepel. Ezek adataival együtt 1600 -öles holdakra átszámítva tehát az uradalom egész területe kerekítve 27 ezer hold volt.

A tulajdonos család

Az 1603-ban grófi, majd 1764-ben elsőszülöttekre örökíthető birodalmi hercegi rangot nyert család hercegi ága előbb gróf Strattmann Eleonóra (II. Ádám felesége) alsó-ausztriai birtokaira, majd 1746-ban a Körmend (Vas megye), Kanizsa és Homokkomárom (Zala megye), Inta (Vas megye) és Ludbreg (Varasd megye, Horvátország) központtal szervezett uradalmakra, illetve a bécsi és a budai házakra, valamint a Vas megyei örökös főispáni tisztségre elsőszülöttségi hitbizományt, azaz majorátus alapított⁸. E két hatalmas hitbizomány örökösei a Batthyány-Strattmann névvel megkülönböztetett hercegek voltak⁹. A második hitbizomány alapítója II. Ádám (1662-1703) és Strattmann Eleonóra (1672-1741) fia, I. Lajos (1696-1765) 1751-től a nádori tiszteletet töltötte be. A hercegi rangot öccse, Károly nyerte, aki II. József és II. Lipót császárok nevelője volt, ő nyerte a Vas megyei örökös főispáni címet is. Neki azonban nem maradt fia, így a hercegi rang és a hitbizományi öröklés rendje is I. Lajos utódait érintette. A legidősebb fiú, III. Ádám helyett második fia, Batthyány József (1727-1799) 1776-tól esztergomi érsek, 1778-tól bíboros kormányozta a hitbizományi védelem alá nem tartozó birtokokat. Ezért találkozunk az ő hagyományaival és nevével az enyingi uradalom kezelését illetően is. III. Ádám a hitbizományi birtokigazgatást 1777-ben elsőszülött fiának, II. Lajosnak (1753-1806) adta át, aki 1799-től, nagybátyja, József halála után az összes családi birtokot átvette.

Herceg Batthyány Lajos császári és királyi tábornok, kamarás a gazdálkodás és a mezőgazdaság iránt érdeklődő nagybirtokos volt. Róla emlékezett meg Vas Gereben a Nagy

idők, nagy emberek lapjain¹⁰, mint akinek szívügye jobbágyságok segítése, a helységek, különösen Enying utcáinak szabályozása, a béresek számának szaporítása, s kiváltképp a juhászat. Jellemző a Vas Gereben által leírt napóleoni századforduló idejére Festetics György és Batthyány Lajos érdeklődésének és társalgásának témája: „a jó barátok elkötelekedtek a burgonyán és a juhon, mely két tárgy abban az időben olyan újdonság volt, hogy az egész ország beszélt róla”¹¹.

Lajos herceg fia, a negyedik Batthyány-Strattmann herceg 1806. július 15-től (apja halálától) a Batthyány, a Strattmann hitbizományok és a hitbizományon kívüli birtokok tulajdonosa Batthyány Fülöp (1781. november 19. - 1870. július 22.).

Batthyány Fülöp hivatalos címzése: birodalmi herceg Németújvár örökös ura, Császári és Királyi Kamarás, Nagy Leopold császár Rendjének Comendatora, Tekéntetes Nemes vas Vármegyének örökös főispánja. 1827. október 1-jén a Vas megyei örökös főispáni tisztségbe való beiktatásakor jelent meg két ünnepi üdvözlő vers, amelyek ránk maradtak, és nagyon érdekesen jellemzik uradalmunk birtokosát.¹² Az egyikből megtudhatjuk, hogy a „szelíd herceg” az 1825-27-es országgyűlésen

„Academiánk felsegállítására.

Ötven ezret ajánlt az épületére”.

Az iratanyagban ugyanezen felajánlasként ugyan 40 ezret olvasunk¹³, ám azt hiszen, hogy itt nem a szám, hanem a nagyságrend a figyelemre méltó.

A másik – egy kissé kvalitatívabb – vers, az 1809. évi insurrectió had ezredeseiként állítja elénk Fülöp herceget, aki több ütközetben kitüntette magát, s Győrnél sem engedte szétfutni csapatait. Ekkori katonai szereplését tüntette ki a Leopold-rend középkeresztje adományozásával a császárnak. Mindkét vers alap gondolata: Batthyány Fülöp erénye:

„Úgy oltalmazta a Nemzet jussait

Hogy nem kissebbíti a Király javait”

A második vers a magyar nyelv védelmében kiálló főúrnaként állítja elénk, aki magyarul szól hallgatóihoz:

„S bár felyül múlljon is másokat Fő Ranggal,

Nem szégyenl szóllani hozzánk Magyar hangal”

A feltétlen királyhűség és a magyar hazafiság összeegyeztetése korántsem ritka életprogram a XIX. században. Az a következetesség azonban, amellyel egész életén át Fülöp herceg ezt az alapvetel képviselte, nem túl gyakori.

Batthyány Fülöp buzgón támogatta a közcélú építkezéseket, a kórházakat és iskolákat; rendszeresen adakozott a Nemzeti Színház fenntartására. Különösen bőkezűen adakozott a

kaposvári iskola és a kórház, valamint a nagykanizsai leánynevelő intézet javára¹⁴. Mint hegyaljai szőlőbirtokos, támogatta a „szőlő- és bormívelés előmozdítását”¹⁵. 1863-ban a Magyar Földhitelintézet egyik alapítójaként 20 ezer ft-os támogatást vállalt¹⁶. 1855-ben a Mezei gazdaság könyve című munka megjelentetéséhez járult hozzá, mely Henry Stephens művének a magyar viszonyokra átdolgozott kiadása volt¹⁷.

Ez utóbbi, ti. egy gazdaságtörténeti mű támogatása nem volt szokatlan a Batthyány családban. Batthyány József vásárolta meg pl. Bél Mátyás özvegyétől 1767-ben az azóta közkinccsé tett 82 kötetnyi kéziratot¹⁸.

A tiszttartó

Az iratanyagból a gazdálkodás mindennapjainak kutatása közben több kiváló ember kiváló teljesítménye is napvilágra jut. Farkas Imre tiszttartó szervezői erényeit, a gazdálkodás alapelveit kidolgozó jó, korszakában elismert szakember voltát, kísérletező kedvét, kiváló íráskészségét bizonyítják irataink. Itt kezdte orvosi és nemesítői munkáját Entz Ferenc, s ez a táj és ez az életforma volt témája és kerete Vas Gereben több írásának. Itt dolgozott Glocker Károly kertész és Wallenstein Ármin, majd Dicity Pál orvos. Szinte egész életében itt munkálkodott, éppen a kulturtájja alakítás mérnöki munkáján Szeles József. Hrabovszky György templomépítő és vallásszervező munkásságának befejezése, Bocsor István jogtudósi pályafutásának pedig a kezdete kapcsolódik az uradalomhoz. A gazdaság életéről és életteréről Farkas Imre írásai mellett rendszeresen tudósított a korabeli sajtóban „Mezőföldi” aláírással Kálmán Károly.

A gazdálkodás mindennapjainak irányát, sőt részben a hosszabb távú terveket is Farkas Imre véleménye és munkája határozta meg. Az övé volt a hercegé mellett a legfontosabb álláspont, s különösen a gazdálkodás okszerű irányait tekintve mondhatjuk ezt el. Azt is tükrözik ugyanis az iratok, hogy az uradalmi alkalmazottak magángazdaságaik ügyeiben is kikérték véleményét. Ő rendezte például Sényi Gábor direktor nagyunyomi birtokát, ő tervezte gazdasági épületeit is. Gazdálkodási szakkérdésekben a többi uradalom tisztjeit maga a herceg is Farkashoz irányította. Batthyány Fülöp tiszttartója tevékenységében először a juhnesítésben való jártasságát értékelte, de dicsérte a peres ügyekben való fáradhatatlan kitartásáért, a mezőgazdasági gépek dolgaiban való jártasságáért, jó kapcsolataiért, elismerte szakmai folyóiratokba írt cikkeit, rábízta – és utóbb jutalmazta is érte – 1848-ban az érdi uradalom, 1856-ban pedig a dinnyési gazdaság átadását. Korszakunk végének rossz termései, káreseményei miatt természetesen nem dicsérte a tiszttartót, de nem hibáztatta olyanért,

amiről nem tehetett. Ez nem jelentette azt, hogy elnézte a legapróbb hibáját is, de hagyta dolgozni a legjobb tudása szerint. Nyílt, mindkét irányban tiszteletteljes hangnem uralkodott a herceg, a főkormány és a tiszttartó között.

Nem volt tipikus Farkas Imre pályafutása. Tiszti írnokként találjuk először meg a nevét az uradalom iratai között, 1830-ban ő veszi át a dinnyési pusztát, és ott beállítja a bérleti gazdaságot. 1832-ben kapja várnagysági számadó ispáni kinevezését, már ekkor írnokot is rendelnek mellé. Ekkor tűnik ki a gazdálkodást, nevezetesen a juhászatot és a juhnemesítést elősegítő tudásával és jó kezdeményezéseivel. 1841-ben tiszttartói kinevezésében ez, tehát gazdasági munkája volt a mérvadó: „hogyan ezen uradalomban iparának tágabb mező nyílhat, főképpen a juhászat és pepinéria virágoztatására” —írta a herceg. Farkas 1871-ben az uradalom felosztása után került nyugállományba.

Farkas Imre esetében és személyével kapcsolatban érződik azonban az, hogy a tiszttartó öröklődött a minél nagyobb jövedelmet akaró tulajdonos és az okszerű mezőgazdaság új felfogása között. A tiszttartó tudta s rendszeresen, világosan meg is írta feletteseinek, hogy ésszerűen takarékoskodni csak nagyobb beruházások után lehet. Ezek a beruházások azonban rendre elmaradtak, vagy olyan sokáig húzódtak, hogy már nem hozták a várt hasznot. Mindez korszakunk végére megbosszulta magát: az uradalom, mely addig termelte a jövedelmet, már csak emésztette a költségeket.

Farkas Imrere hárult az uradalom mindennapi életének átfogó rendezése. Az élet minden apró mozzanatát saját hatáskörében szabályozta tehát: a cselédek életét illemtörvényétől a pusztai iskola órarendjéig, vagy a gyermekágyas asszonyok táplálkozásáig. 1860-ban készült a rendszabálykönyv, amely az esztendő legfőbb adminisztratív és gazdasági határidőit, a beszámolók segédleteit, a következő évi tervek elkészítésének kulcsait tartalmazta¹⁹.

1861-ben készült a cselédek életét, viselkedését és munkáját szabályozó ún. „Pusztai törvény”²⁰, és az egészségügyi felvilágosító irodalom egyik gyöngyszeme: az „Utasítások a nőkhöz”²¹. 1870-ben a tanügyi rendelet látott napvilágot²².

Az igény, amelyből ezek az utasítások születtek, azok hangneme és célja mind az uradalmiak – tisztek és cselédek – sajátos életérzését tükrözik; azt, hogy ez az uradalom „állam az államban”, megáll a saját lábán, s így saját maga hozza a „törvényeket”. Benne van ebben a szemléletben az is persze, hogy az uradalom eddig viszonylag sikeresen gazdálkodott, sok minden épült, vezetői sikeres szakemberek, jó társadalmi kapcsolatokkal, ismertséggel. Ezeket a rendszabályokat magam az uradalom eredményei megtestesülésének, sikeres periódusa lezárásának tartom.

Farkas tiszttartó személyével függött össze az a tény is, hogy a XIX. század folyamán az uradalom Veszprém felé irányuló kapcsolatai lazultak, s korszakunk végén már egy székesfehérvári kapcsolatrendszer létezett helyettük többek között pl. a bógerok és az emberpiac kérdésében. Fehérvár közbülső állomás lett a nagyvárossá növekedő főváros felé vezető utakon. Egy-egy uradalmi szállításkor a tiszttartó az árut éjszakára fehérvári házához vitette.

A tiszttartó fehérvári kapcsolatairól többet az uradalmi adatok nem árultak el. Az uradalom felosztása után az örökösök hamarosan nyugállományba küldték, immár nem békés körülmények között, hanem mint olyat, akit felelősnek tartanak az uradalom válságáért. Ez ellen a beállítás ellen a tiszttartó öntudatosan, sértődötten és jogosan tiltakozott, s maga kérte nyugdíjazását. Már a Székesfehérvárra vonatkozó adatok között bukkantam arra, hogy az 1857. évi fehérvári császárlátogatás fogadtatási költségeire Farkas Imre tiszttartó kétezer forintot kölcsönzött a városnak.

Alsó- és Felsőőri Farkas Imre családjára vonatkozóan önálló fondot őriz a Magyar Országos Levéltár²³. Vas vármegye 1831-ben erősítette meg az 1781. évi megyegyűlési jegyzőkönyv alapján nemességüket. A fehérvári házat 1860-ban vásárolta meg Farkas tiszttartó a Szarka, ma Táncsics utcában, majd 1863-ban 11 ezer forintért építtette át. Ide vonult vissza Farkas Imre nyugdíjazása után, s itt élt 1883-ban bekövetkezett haláláig. A nagy tudású gazdasági szakember magas tiszttartói jövedelmét jól kamatoztatta, s magángazdaságát is jól vezette. Jelentős vagyont hagyott négy lányára, melynek fontos részét képezte a fehérvári ház, és a siófoki villa, az értékpapírok és kötelezvények²⁴.

Az iskoláztatás ügye az uradalmi gazdálkodásban

Farkas tiszttartó volt az, aki – akár a herceg ellenzésével is dacolva – mindig fontosnak tartotta a pusztai iskolák fenntartását, illetve azt, hogy a gazdasági alkalmazottak gyermekei a pusztai iskolákból kikerülve is kaphassanak továbbtanulásukhoz nevelési segélyt. Nevelési segélyt és nyugdíjat a herceg „kegyelméből”, külön kérésre kaphatott a gazdasági tiszt és a béres egyaránt, bár természetesen, nem azonos mértékben. Mindkét juttatás adható volt tehát, s mindkettőre jellemző, hogy az uradalom fennállása elején ritkán, végén viszont gyakran előfordult.

Nevelési segélyek korszakunk elején kivételes esetekben fordultak elő, számuk az 1840-es években szaporodott meg. 1845-ben rendelkezett a herceg a nevelési segélyekről²⁵. Eszerint

ez a zsold, illetve a nyugdíj pótléka, s valóban gyakori az, hogy az alkalmazott még kiskorú gyerekeire, vagy nyugdíjas özvegy fiai taníttatására segélyt kap. A nyugdíjas és az özvegy segélyét az utolsó állomáshely fizette.

A nevelési segély a tanulmányok idejére szólt, az adományozáskor a herceg előírta, hogy a gyermek hány éves koráig jár. Amennyiben a fiatal tovább tanult, többször is meghosszabbították. Egy alkalmazott általában háromnál több nevelési segélyt egyszerre nem kapott, még ha több gyermeke tanult is. A nagy családok gyerekei fokozatosan nőttek bele a segélyezett korba. A segélyt mindig az adott gyermekre adták, ha az kereső lett, vagy esetleg meghalt, másik gyerek számára külön kellett kérni. Adataink lehetővé teszik, hogy a nevelési pótlékok 1861. évi összegét táblázatba foglaljuk.

Nevelési pótlékban részesülők 1861-ben²⁶

	Összeg	Határozat éve
I. KORMÁNYZÁS		
Mórocza Dániel jv.prefektus Kálmán fiára	40	1860
Szép Julianna v.ügyvédné Béla fiára	42	1858
Farkas Imre tisztartó Aranka lányára	32	1855
" Gabriella "	32	1856
" Kegyelke "	31	1858
Szeles József mérnök Mária lányára	30	1860
" Josefa "	30	1861
Horváth Ferenc volt várhuszár József fiára	17	1856
II. Gazdaság		
Mihályfi Antal dinnyési kasznár Móric fiára	32	1858
Vanis Lajos ispán Sándor fiára	32	1854
" Luisa lányára	31	1858
Barbos József gazda Mihály fiára	13	1858
Schuster Károly ispán Ilona lányára	30	1861
Brukner János hajdu 4 gyermekére	30	1859
Czigler László gazda	42	1861
Brandi András volt béres József fiára	5	1847
Vince Ferenc volt béres József fiára	7	1852

" János "	6	1850
Szili György volt béres Mihály fiára	10	1859
" Móric "	10	1859
Hajdu Mihályné v. béres özvegye Ferenc fiára	7	1852
" József "	6	1852
Bolla Jánosné v. béres özvegye József fiára	7	1853
Halmi István gulyás Mária leányára	7	1858
" Mihály fiára	6	1854
" Pál "	6	1857
Lázár Mihályné v. béres özvegye Mihály fiára	7	1858
" Erzsébet leányára	6	1858
" István fiára	6	1858
Liherecz Július v. péli béres özvegye Erzsébet lányára	6	1859
Micheller Ferenc v. péli fejős Gyula fiára	7	1858
" Mária lányára	6	1858
" Terézia "	6	1858
Themleitner János kádár János fiára	20	1860
Sindellár Pál erdős Pál fiára	12	1859
	617	

A legrégebbi segélyezett eszerint Brandi András nyugalmazott béres fia. A név szerint kiírt pótlékok között egy családban a három pótlék számított a legtöbbnek. (Farkas, Micheller, Lázár, Halmi). Brukner hajdú 4 gyermekére összesen csak egy összeget kapott.

A nevelési segélyek évi összege az uradalom kiadásai között 5-600 osztrák értékű ft. körül mozgott.²⁷ A nyugdíjaké 1861-ben 1970 osztrák értékű ft-ot tett ki. A készpénzbérekre 1809-ben 9080 ft-ot, 1810-ben 9220 ft-ot, 1812-ben 10 170 ft-ot, 1813-ban 9880 ft-ot, míg 1866-ban 19 575 ft-ot, 1869-ben pedig 23 187 ft-ot fizettek ki.²⁸

Az adatok közvetlenül természetesen nem csupán a pénznemek különbözősége és változó vásárló ereje miatt nem vethetők össze, hanem azért sem, mert a mellettük – a béresek, csőszök és mesteremberek számára végig, a tisztek számára időszakosan – juttatott természetbeliek értéke igen változatos, s ez adott esetben nagyobb értéket jelent a megélhetés szempontjából, mint a készpénz. Az mindenesetre megállapítható, hogy a készpénz összege emelkedik, s ez nem csupán az 1858. november 1-én bevezetett új pénznek, az osztrák értékű forintnak köszönhető (hiszen 100 pengő ft-tal, de csak 105 osztrák értékű ft-tal volt

azonos²⁹). A készpénzbér-kiadás uradalmi szinten nagyjából a duplájára növekedett. A 60-as évek 20 ezer osztrák értékű ft körüli bértömegének tehát kb. 15%-át fordították nyugdíjakra, és 3%-át nevelési pótlékokra.

Pusztai iskolák és tanítók

A pusztai iskolákat a cselédek gyermekeinek tanítására létesítették: előbb két pusztai tanító, majd 1858-tól négy alkalmazásáról tudunk. Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk természetesen ugyanilyen célból iskolafenntartásra kötelezte is az uradalmat³⁰. Ennek hatására alakítottak iskolát Óhodoson 1870-ben³¹, és kellett alakítani Kustyánban is, de ott még 1870-ben iskolaszoba sem volt, azt is csak a következő évben tervezték építeni³². 1868 után gyakorlat volt, hogy a sokgyermekes cselédeket az általános tankötelezettség miatt az iskolával rendelkező pusztákra helyezték át³³. Ahol iskola nem volt, ott a közeli falusi iskolát látogatták a gyerekek, vagy az ambuláns oktatás rendszerébe kapcsolták be őket.

A pusztai tanítókat a gazdasági személyzetnél tartották nyilván, számukra konvenciót állapítottak meg³⁴. A tanítókat „pallérként” és „utánállóként” is említették. Ezek a régies kifejezések jól körülírják a tanítók parancsoló ellenőri feladatát.

Mint írástudó embereket, természetesen az adminisztrációnál is felhasználták őket, különösen a gazdasági személyzet távollétében volt ennek jelentősége. A 60-as évektől rendszeresen vezették a betegmutató könyvet³⁵, a hajnali, déli és esti pusztai harangozás is a feladatuk volt³⁶, s adott esetben az írnot is helyettesítették³⁷.

A tanítók, mint „utánállók” a béresek munkáját ellenőrizték, a sarkukban álltak. Az első tavaszi munkájuk az irtás (konkoly, mácsony, tiszta búzából a rozs) ellenőrzése, vagy az iskolásokkal való végrehajtása volt³⁸. Aratás közeledtével a kaszások ellenőrzése lett fő tevékenységük, majd a cséplésnél a bemérés, vagy csupán a felügyelés. Mint afféle „nadrágos embernek” a tanítónak kötelessége volt egész életterére felügyelni. 1861-ben Magyar Károly újhodosi tanítót megdorgálták, mert „vidéki marhákat túrt meg” és még durváskodott is; ezekért áthelyezték Pélbe³⁹. A tanítóknak a cselédekkel szemben is – gyerekeik tanításán kívül is – voltak kötelezettségeik: a felvilágosítás, a felsőbb rendeletek és a helyes életvitelre, valamint a gyümölcsfanevelésre oktató iratok felolvasása és elmagyarázása. Az „Utasítás a nőkhöz” című orvosi felvilágosító irat záradéka pl. úgy rendelkezik, hogy az iratot adják ki „a tanító, vagy is a gazd. után állónak, a hol ez nincsen tehát a gazdának, kik ezt az érdeklőknek meg magyarázván általuk híven tellyesítsék.”⁴⁰. A tanítók munkájának uradalmi megítélésében érvként a tanítás minősége, a tudás, a gyermekekkel való jó bánásmód nem is

szerepel. A belfürgei tanító 5 kisgyermek után nevelési segílyt kérvén, a tisztartó támogató javaslatában ezeket a szempontokat nem is említi. „Molnár János az uradalmi tanítók legszorgalmasabbika és nyáron át a takarmány takarítás és irtás után mindenkor óhajtott igyekezetet fejt ki.”⁴¹

A tanítók, mint konvenciósok, s mint akiknek egyéb jövedelmük nem lehetett, kiöregedvén, huzamos szolgálat után, kegyelemből, nyugdíjban részesültek. A csekély zsold és az egész éven át tartó munka miatt a pusztai iskolákban viszonylag gyakran váltották egymást. Irataink csupán egy nyugdíjazott tanítóról, a szentmihályfai Földes Györgyről tudósítanak, aki 1821-ben ház vételére kapott engedélyt⁴². Bizonyára nyugdíjazása miatt kényszerült arra, hogy a béresházból kiköltözzön. 1840-ben, mint nyugalmazott tanítónak, „nyavalyás állapotja” és két kis gyermeke okán évi 2 mázsa búza és 6 mázsa kétszeres kiegészítést⁴³, később még egy tehén nyári legeltetését engedélyezte a herceg. Utóda, Tóth Rókus vetni való kölcsöngabonát is csak azért kaphatott, mert az előző évben földjét olyan sovány táblában kapta, hogy annak termése csupán élelmére volt elég⁴⁴. Az 1846-os igen rossz termésű évben két tanítót 2-2 akó újbórral segílyeztek⁴⁵.

Az 1820-as években még csak pénzbeli fizetést kaptak a tanítók. Csúpán egy esetben említenek a források járandóságuk között földet: a fürgei tanító jutalomként kapta, mert lakásában „egy béresnek adott quartélt”⁴⁶. A fizetésen felüli konvenciós földek 1827-ben jelentek meg a tanítók bérében. Ekkor kapott Györkös Márton szentmihályfai és Dédák János fürgei oskolamester 2-2 hold őszi, tavaszi és kukorica alá való földet, azzal, hogy maguk munkálják és vetik, valamint 2 szekér ágfát⁴⁷. A tanítók a konvenciósok között kapták meg földjárandóságukat.

A tanítók fizetésemelési kérelmét 1847-ben a tisztartó azzal támogatta, hogy „a béreseknél is kisebb fizetést húznak”⁴⁸. Ezen megjobbított fizetésről 1854-ben tudósítottak. Ekkor a két pusztai iskola, a szentmihályfai és a belfürgei tanítója 45 ft készpénzt, 12 pozsonyi mérő búzát, 18 pozsonyi mérő rozsot, 6 akó újbort, 6 öl hasábfát, összesen 2 holdnyi kukorica-, krumpli- és kenderföldet, 12 mázsa sarjút, 1 szekér szalmát, 1 tehén és 1 sertés uradalmi legelőn való tartását kapta. Ehhez azt a megjegyzést fűzte a tisztartó: „ennyiből egy oskolamester megélhet”. Az uradalombeli mesterek bérét forrásunk azért írta le részletesen, mert a dinnyési bérelt gazdaságbeli oskolamesterét is ennek a szintjére kellett emelni. A bérlet kezdete, 1830 előtt a dinnyési tanító is kapott természetbelieket, de ez az átvétellel megszűnt. Most javasolja a tisztartó, hogy magasabb, 64 pft-nyi készpénze mellé kapja meg az uradalombeliekével azonos földet, állattartást és takarmányt, valamint az övékétől kevesebb gabonát, bort és tűzifát⁴⁹.

A tisztartó optimista megítélése ellenére a tanítók általában igyekeztek a pusztai iskolák helyett falusi tanítói állást nyerni. Schill János, szentmihályfai mesternek ez sikerült, az 1853-as tanévet, már egy falusi iskolában kezdhette, de kérnie kellett a hercegtől a 4. negyedévre is uradalmi zsoldját, „mert oly szegény és sok gyermeke van, hogy enélkül elmenni sem tudna”⁵⁰. Érdeemes megemlíteni, hogy az 50-es évekbeli zsoldhoz képest 1869-ben a készpénz 48 ft-ra. míg, 1876-ban 72 ft-ra emelkedett. A 48 forintos készpénzbér mellé 12 mérő búza, 18 mérő rozs, 6 akó újbór, 6 öl hasábfan összesen 2 hold föld, kukorica, burgonya és kender alá, 12 mázsa sarjú és 1 szekér szalma járt 1869-ben⁵¹. A természetbeliek mértéke később is azonos maradt, az állattartás (eredetileg 2 tehén, 4 sertés) 1876-ra emelkedett⁵². A földeket az uradalom megszántotta, a fát és terményeket hazaszállította⁵³. A konvencióba a lakás, a pusztai cselédházban kijelölt önálló szoba, de a béresekkal közös konyha is beletartozott, hozzá házi kert járt⁵⁴. Ezen késői iratok is arról tudósítanak azonban, hogy a tanítók sűrűn cserélődtek. Prekopszky László is csak egy évig marad Újhodosban, 1875-ben azzal köszönt le állásáról, hogy a kevés bérből megélni nem tud. Az állást a Néptanítók Lapja 18. számában hirdették meg⁵⁵.

A két régebbi pusztai mester helyett 1858-ban már négy tanító felfogadására adott a herceg engedélyt: Szentmihályfára, Fürgedre, Újhodosba és Péltre.⁵⁶ Az újhodosi állást ekkor⁵⁷, az óhodosit az 1868. évi törvény hatására⁵⁸ hozták létre, s ekkor határozták el a kustyáni iskola kialakítását is⁵⁹.

Ambuláns rendszer

Az uradalom tanügyi helyzetét, a tisztartó 1870. évi 156. rendelete szabályozta, kialakítván az ambuláns rendszert⁶⁰. A tanügyi törvény értelmében a 6-12 éves fiúknak és lányoknak kellett rendes, a 13-15 éveseknek ismétlő iskolába járni. A tisztartó tervezete szerint a pusztai tanítók 2 hétig saját lakóhelyükön tanítottak, utána 1 hétre (hétfőn reggeltől szombat estig) ambuláns körzetükbe távoztak. Az ambuláns kör küldött értük kocsit, az ottani ispán vagy gazda adott nekik napi 60 krajcár norma szerint tartást és szállást. A tanító távozásakor a tanulóknak feladatokat adott, azok kikérdezését a jobb tanulók „mint sédátorok” intézték. A tanító távollétében az iskolásokat, a körírnokok, Óhodoson és Pátán pedig a major gazdák naponta ellenőrizték, „szükség esetén a tanításban be is folynak”. Az ambuláns tanítási rendszer működéséért az ispán felelt.

A körzetbeosztás szerint az enyingi gyerekek Enyingen a falusi iskolába jártak. Az újhodosi pusztai iskolába a helyiek és hodosaljiak jártak, a tanító ambulánsan tanított Óhodosban. A

kenyérmezei gyerekek Lajoskomáromba jártak. A szentmihályfai tanító saját helyén az ottani gyerekeket, majd egy hétig Pátán a pátaiakat tanította. A mezőkomáromiak a falusi iskolába jártak. A péli tanító Pélett, majd egy hétig Kustyánban tanított. A hidvégi gyerekek a falusi iskolába jártak. A belfürgei iskolába bejártak a potoli, külfürgei és horhi gyerekek, a korlátiak pedig Felsőnyékre jártak.

A kívánatos felszerelés az 1870-es rendelkezés szerint

Az iskolákat téglával lepadlózták. Iskolaszoba Óhodoson, Pátán, Kustyánban ekkor még nem volt, ezért a tanítás a juhászbojtárok szobájában folyt. Az iskolák számára a következő felszerelést írta elő a rendelkezés: „Glóbus (földgolyó) kicsin magyar fölirattal, magyarországi mappa Tóth Kálmán mérnöktől, számozó fekete tábla, 14 fali betű tábla, Catédra, kis asztal fiókos, 1 karszék és szükséghez képest padok.” A berendezési tárgyakat a köri faragók készítették, a felszereléseket a négy tanító számára összesen 60 ft. értékben megvették. A tanítandó tantárgyak szerint a következő tankönyvek használatát írták elő.

- 1.) Hit és erkölcsstan és kis biblia, vallás szerint,
- 2.) Olvasás kezdők számára (M. kir. egyet. nyomda)
- 3.) Írás olvasók számára (Gáspár I.)
- 4.) Fejbeli számolás módszertana, úgy jegyekkel számolás és a hazai mértékek ismerete gyakorló könyv (M. kir. egyetem)
- 5.) Nyelvtan (Zimmermantól)
- 6.) Természettan és természetrajz elemei figyelemmel a gyerekek és szülők életmódjára (Reisz)
- 7.) Hazai földirat (Kuttner-től)
- 8.) Történelem (Nogall)
- 9.) Gyakorlati útmutató a mezei gazdaság, különösen a kertészet köréből (Lukácsi)
- 10.) Polgári jogok, és kötelességek, a magyar alkotmány kátéja (Bedő Lajostól)
- 11.) Egri kis lantos (Egerből)
- 12.) Testgyakorlat (Zimányitól)

Az iskolákban a tanítás naponta 8-11 óra, illetve 2 – 1/2 5 óra között, évente szeptember és április között folyt. A rendelkezés előírta, hogy a szünidőben, májustól augusztus végéig, a „gyerekek erejükhöz képest pénzért munkára, a tanítók pedig mint pallérok a gazdaságban tartoznak kiállni.” Minden pusztai iskola mellett faiskola volt, melyet minden szerda délután a

gyerekek műveltek. A négy pusztai iskolába, a telet kivéve, ezen a napon bejártak az ambuláns körzetek gyerekei is.

Ez a rendelkezés írta elő a vasárnapi iskolák létrehozását is. Vasárnapi iskolát a pusztai tanító saját székhelyén tartott, a többiek a legközelebbi falusi iskolába jártak, ahová egyébként templomba is, hiszen ez a mise előtt volt. A vasárnapi iskolára kötelezettek az ispán tartotta számon, neki a tanító hetente jelentette az elmaradókat, akiket 50 krajcárra megbüntettek. A vasárnapi iskolák létrehozását az egyházi hatóságok már 1858-ban kezdeményezték, arra az uradalmat is kötelezni akarták. Az uradalom ekkor ezt nem vállalta, mondván: iskolái magániskolák, kegyelemből felállítva a cselédség érdekében „a vasárnapi iskola köteles behozatalának itt helye sem lehet”⁶¹.

A tanügyi körrendelet kidolgozásához a tiszttartó számba vette az iskolás korú gyermekeket. Eszerint 286 gyermek tanult a 4 pusztai tanító keze alatt, 29 fiatal Enyingen, 15 pedig Felsőnyéken járt vasárnapi iskolába.

A körrendelet megalkotása előtt a tiszttartó fölmérte a tanítók helyzetét is. 1870-ben Markovics József újhodosi tanító 10 éve, Fekete János szentmihályfai 20 éve, Magyar Károly péli 12 éve, Molnár János belfürgei tanító pedig 16 éve szolgált tanítóként. Mindegyik tanító római katolikus vallású volt, a gyerekek közül a többség 209 (74%) katolikus, 68 (23%) református és 9 (3%) evangélikus. A két faluban vasárnapi iskolába járók közül 34 katolikus, 9 református és 1 evangélikus volt.⁶²

Tanterv és órarend

A körrendelethez a tiszttartó egységes tantervet és órarendet is kidolgozott.⁶³ A „rendes iskola” és a vasárnapi iskola tantervét is kemény papírra ragasztva, ki kellett rakni az iskolában. A tanítás reggel és délután is imával kezdődött, illetve végződött. Csütörtökön szünet volt, ám, ha sürgős faiskolai munkák voltak, a szerda délutáni munkát csütörtökön is folytathatták. Gazdászat egyébként szombaton délután is volt. Hétfőn, kedden test- és katonai gyakorlattal, pénteken és szombaton egyházi és világi énekkel zárták a napot. A testgyakorlat télen a tanteremben, nyáron a szabadban folyt. Amelyik napon nem volt torna, délelőtt és délután is kaptak 1/4 óra illetve 10 perc szünetet a szabadban való játszásra „és pedig külön a fiúk, külön a lányok”. Az osztatlan 3 osztály órarendje igen hasznos olvasmány: rajta pirossal jelölték azt az órát, amikor a tanító az egyes osztályokkal foglalkozik, addig a többiek rajzolnak, olvasnak, szépírási, helyesírási és számolási feladatokat kapnak. Hit- és erkölcsan, beszéd- és értelemgyakorlat, fejbeli számolás, természetan, történelmi és polgári jogok

gyakorlata, test- és katonai gyakorlat, ének és gazdaság mindig tanítói vezetéssel folyt. „A tanóra közben, ha gyermekek szórakozottak, egy víg dallal vagy hasznos elbeszéléssel felvillanyozandók” – írja a rendelet..

Vasárnap minden tanköteles templomba ment. Az iskolások az istentisztelet előtt két órával mentek az iskolába, utána együtt a templomba. A vasárnapi iskola tantárgyai: olvasás, írás, számolás, földleírás, magyar történelem és ének. Télen házi feladatot, azaz „feladványt” kaptak, amit a következő alkalomra oldottak meg.

A kiadott tanügyi körrendelet megvitatására utólag a tisztartó tanítói gyűlést hívott össze⁶⁴. A négy tanító Szentmihályfán, 1870. július 14-én vitatta meg a rendelkezést. A vasárnapi iskola bevezetését üdvözltek, ám remélték, hogy érte külön díjazást fognak kapni. A tanítandó tárgyakkal és az előírt tankönyvekkel is egyetértettek, azok beszerzését kérték. Az ambuláns oktatásra szánt időt kevesellték: „az 54 napot nem látjuk elégségesnek, az érintett 13 tantárgy csak felületes megtanítására is.” A belfürgei iskolától legmesszebb eső külfürgei pusztáról is csak 26 alkalommal maradtak el a gyerekek a rossz idő miatt, egyébként pedig a többi megteendő távolság fél mérföldnél kevesebb. Nézetük szerint tehát többet érne, ha a külfürgei kör a legrosszabb időjárású 26 napon behozatná Belfürgeire a gyerekeket, mint az, ha 54-szer viteti ki a tanítót. A tanítók érvelése tetszetős, ám nem helyes. A tisztartói rendelkezés ugyanis minden 3. héten egyszer oda és egyszer vissza vitetné a tanítót, és nem naponta. Az idő azonban valóban kevés és – ami a tanítók másik ellenérve az ambuláns oktatás ellen – a kihelyezett oktatásnak nincs megfelelő helye; arra a juhászbojtárok szállása alkalmatlan, mert a bojtárok tartásával megbízott gazdának, számadónak, és azok cselédei zavarják az oktatást. Kérik tehát az ambulálás alóli felmentésüket⁶⁵. Az uradalom örökösök közötti felosztása előtt azonban már semmi lényeges változás nem történt.

A meglévő felszerelés 1870-ben

Üröm az örömben, hogy a büszke rendeletet meg is kellett valósítani, s ennek nehézsége akkor derült ki, amikor elkészítették a rendeletben előírt megszerzendő eszközök és tankönyvek listáját. A kimutatásokból kiderül, hogy Óhodoson, ahol most alakul az iskola, még semmi sincs, ami persze érthető⁶⁶. Kevésbé érthető azonban, hogy a szentmihályfai tanító Szentmihályfára és Pátára mindenképp 2-2 db-ot kér (ezek szerint ott sem volt semmilyen felszerelés az előírtakból⁶⁷), az újhodosi tanítónak is csupán Bibliája, hittana és földrajz-könyve van⁶⁸, a pélinek az előírt listából csak az olvasó falitáblák állnak rendelkezésére, de van „Luccas Edétől Kertészeti és Gazdasági kis tükre”. A belfürgei tanító

pedig egészen más tankönyveket kér⁶⁹: az olvasás tanításhoz Gönczy Pál Magyar ABC-jét és segédkönyvét, Nagy József Énektani vezérkönyvét, Brassai Földiratát, Nagy-Ballagi Magyarország története című művét, illetve a természettan tanításához Orbán, Greguss vagy Tarczi tankönyvét. Térképe és földgömbje neki sincs.

Látva az iskolák siralmas felszerelését, a tisztartó hamarosan kieszközölte a főkormánytól a tankönyvek megvételére az engedélyt⁷⁰, és a Vallás- és Közoktatási Minisztérium kiadóhivatalában eljárta az ügyben, hogy a 4 pusztai tanítónak megküldjék a Néptanítók Lapját.⁷¹ Ezek voltak nyugdíjazása előtt szinte utolsó uradalmi intézkedései.

Tanév és tanterem

A tanügyi körirat rendelkezései, azaz az 1868-as tanügyi törvény előtt a pusztai iskolákban sokkal rövidebb volt a tanév. Általában november 1-től József napig (március 19.) tartott⁷², utána „próbatét” tartatott, amelyre az illetékes plébánost is meghívták, érte kocsit küldtek⁷³. A legjobb fiú- és leány tanuló a gyepüpenztárból jutalmazták⁷⁴. Érdekes, hogy 1864-ben a fiúk 1 ft, a lányok 50 krajcár jutalmat kaptak. Jutalomként osztottak ki 1845-ben 50 db „Kistükör” című könyvet⁷⁵, illetve 1846-ban 20 db „Szegény gyerekek könyve” című munkát⁷⁶.

Az osztatlan iskola egyetlen tantermébe természetesen az adott iskolához tartozó puszták összes tanköteles korú gyereke együtt járt. 1870-ben a belfürgei iskolában egyszerre 86, Újhodoson 68, Szentmihályfán 74, Pélett pedig 58 gyerek tanult⁷⁷. A nagy létszámot a tanítók közül senki sem kifogásolta. Az uradalom felosztása után a Montenuovo uradalom Pélt fejlesztette a legnagyobb létszámú pusztává. Ott Montenuovo Alfréd **(ma a péli iskola az ő!!! nevét viseli)** új iskolaházat, tantermet építtetett, s segédtanítót is felfogadott. 1879-ben az enyingi katolikus iskolaszék kezdeményezte Enyingen is új tanterem építését és segédtanítói állás szervezését. Woher Lajosné (született Batthyány Erzsébet, volt gróf Draskovicsné) még ekkor is az 1868. évi 34. §-ra hivatkozva tagadta ezt meg mondván: „megengedhető, hogy egy tanteremben 80 tanköteles gyermeknél több is taníthatassék”. Feladatul adja Mihályfi számtartónak, hogy az építkezés elhalasztására szerezzen engedélyt, hiszen a gyermekek száma „alig haladja meg a százat”⁷⁸.

Falusi iskolák és tanítók

Az uradalomnak a hozzá tartozó községek iskoláinak építésében – és némileg fenntartásában is – volt szerepe, azonban csak a herceg akaratától függő, „kegyelembeli” ügyként. 1848-ig a

falusi tanítókat a herceg rendszeresen támogatta. Az extraserialisták között, a falusi községgel, előjárókkal, papokkal együtt számukra földet mértek ki, s a földek utáni földesúri szolgáltatásokat külön kérésre rendszerint elengedték. A herceg már 1835-ben is sokallta azt a földmennyiséget, amit a „valódi szolgálatban nem álló személyek” kaptak.⁷⁹ A patronátusbeliek dotációját már a 40-es években sem volt hajlandó növelni⁸⁰. Csak Enyingen 724 holdat bírtak a patronátusbeliek⁸¹. 1848-cal ezek a földek a használók kezén maradtak, illetve addigra általában dotációként kezükön állandósultak. Az extraserialistáknak kiadott földek és a kiesett szolgáltatások után a földesúr kárpótlást nem kapott. 1848 után tehát, mint azelőtt földdel dotált álláshelyeket, a herceg csak esetlegesen támogatta a falusi tanítókat.

1864-ben a németegresi tanító felháborodására még a gyermeküket a falusi iskolába járató cselédek is letiltotta a tanítónak való fizetés alól: „Miután Óhercegsége a cantor tanítói állomást eredetileg földdel és más javadalmakkal dotálta,... a köri ispány úrnak utasításul adatik az uradalmi zsoldbelieknek kijelenteni, hogy a dupla stólán kívül semminemű járulékot... adományozni nem tartoznak.” A tanító is csak a feles földek közül kaphat bérbé⁸². Külön kérelemre a tanítók fát kaphattak az uradalmi erdőkből, természetesen nemcsak a katolikusok, hanem a többiek is, még a szálkai „nem egyesült iskola”, azaz a görögkeleti tanítója is⁸³.

A tanterem fűtésére is kaptak az iskolák külön kérésre fát, de csak olyan arányban, amilyen arányban oda az uradalombeli gyerekek jártak⁸⁴. Az iskolaházak és mesterlakások tatarozásához is csak ilyen arányban járultak hozzá⁸⁵. Általában a kimutatott költségek felét vállalta ilyen esetekben az uradalom. Így volt ez pl. a lajoskomáromi református „ima- és iskolaház”, és az enyingi mesterlakás nagyobbításánál⁸⁶. Ahol nagyobb arányban vállalta a költségeket (enyingi és felsőnyéki katolikus iskola) ott reverzálist íratott a jobbágyokkal, melyben elismerik, hogy ez az ő kötelességük lett volna⁸⁷.

Az uradalom, mint a kegyúr képviselője embereit – rendszerint az ispánokat – elküldte az „oskolai vizsga határnapokra”, valamint a tanítóválasztásokra. A falusi tanítók között támadt vizsályt is igyekeztek – hatalmi szóval, úriszéken kívüli, vagy ha így nem ment, 1848-ig úriszéki eljárással – elsimítani⁸⁸.

A falusi tanítók szolgálatait természetesen igyekeztek felhasználni. A németegresi gazdaság átvétele előtt, az őszi nyomás munkáit már a nyáron elvégeztette „jól és pontosan” az ottani katolikus mester. Számára a tisztartó 10 ft jutalmat kért⁸⁹. 1869-ben a felsőnyéki tanító az adóügyek rendezése miatt 6 öl hasábfát kapott: tehát járandóságát már valamiféle uradalmi érdekű munkával kellett indokolni. Ekkor már nem is kapott más extra juttatást: csak az

enyingi tanító egyetlen tehén legeltetésének lehetőségét, illetve az enyingi iskola a fűtésre másfél öl hasábfát⁹⁰, hiszen az uradalmi alkalmazottak gyermekei oda jártak.

Az uradalom válságának és az örökösök közötti felosztásának időszakát tehát sajátosan terhelték az enyingi uradalomban a népiskolai törvényből következő, és az 1870-es évek elejére már tovább nem halasztható tanügyi rendelkezések. Mint láttuk, ezek megalkotása és végrehajtása Farkas tisztartó utolsó intézkedései voltak. Nyugdíjba helyezése után, fehérvári házába visszahúzódván már nem a gazdálkodás volt számára a fontos, hanem az egyetlen unoka, Farkas Aranka árván maradt fiának felnevelése. A nagyapa jól válogatott gazdag könyvtára, a családban uralkodó nyílt társasági légkör, a magyar szellemiség, a családban elsajátított francia és olasz nyelv, a dunántúli, fehérvári ízű magyar beszéd mind a fiút gazdagította. Ezt a fiút, a Ciszterci Szent István Gimnázium későbbi növendékét, utóbb a magyar iskolarendszert megújító kultuszminisztert gróf Klebelsberg Kunónak hívták. Édesanyja és nagynénjei halála után a házat maga adta el, ez lett az iparosok háza. Farkas Imre a családi sírboltban, a fehérvári Hosszútemetőben nyugszik⁹¹

Rövidítések

BUI. A herceg Batthyány család enyingi uradalmának iratai a Fejér Megyei Levéltárban.

FML Fejér Megyei Levéltár

MOL. Magyar Országos Levéltár

Jegyzetek:

Munkám fő adatbázisát a Fejér Megyei Levéltárban található, publikálatlan és feldolgozatlan, 1989 folyamán a családi levéltárak közé sorolt, (jelzete: FML XIII.-3-b.) 53 doboznyi, illetve „A Batthyány uradalom mérnöki hivatalának mappái” jelzetű iratanyag adta.

Helyben természetesen csak a gazdálkodás mindennapjaira, az uradalmon belüli ügyekre vonatkozó iratanyag maradt. Ezt ma, miután megmaradt és egyben maradt, nagy értéknek tekinthetjük, ám tudni kell azt, hogy minden fontos okirat (oklevél, szerződés, leírás, térkép, tervrajz, főkönyv stb.) a körmendi családi levéltárba került. E családi levéltár részlegesen, több sérülés után ma a Magyar Országos Levéltárban, jól feltárt állapotban kutatható.

¹ MOL. P. 1322. 116. csomó. 1848. május 11. Sényi Gábor és Egan Eduard átadási leltára.

² FML. BUI. 4. 1865. március 28; 17. 1865. április 23.

³ FML. BUI. 9. 1854. május 25.

⁴ KANYAR József, 1967. Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv. Kaposvár. 161.

⁵ Demeter Zsófia: Herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmának szántóművelése (1806-1870). Agrártörténeti Szemle, XXXVIII. 1996. 186-250.; A juhászat szerepe az enyingi uradalom gazdálkodásában (1806-1870).

- Agrártörténeti Szemle XXXIX. 1-2. 63-102.; Változások herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806-1870). Honismeret, XXXI. évfolyam. 2003/1. 41-51.
- ⁶ Demeter Zsófia: Átmeneti munkaformák az enyingi uradalom munkaszervezetében. Ethnographia, CVII. 1996. 135-157.; Lajoskomárom, a „legelső rendes falu”. Emléklapok Lajoskomárom telepítésének kétszázadik évfordulójára. Lajoskomárom, 2002. 88 pp.
- ⁷ FML. BU. Mérnöki hivatal mappái. Az enyingi uradalom átnézeti térképe, 1871.
- ⁸ MOL. P. 1336. 11. csomó 1868. Hitbizomány peres iratok.
- ⁹ Zimányi Vera: A herceg Batthyány család levéltára. Levéltári leltárak. 16. Budapest. 1962. 6, 15, 16. 62.
- ¹⁰ VAS Gereben: Nagy idők, nagy emberek. Budapest, 1906. különösen 16-23.
- ¹¹ VAS, i.m. 67.
- ¹² MOL. P. 1326. 10. csomó.
- ¹³ FML. BUI. 14. 1852. június 8; 1854. május 11.
- ¹⁴ MOL. P. 1321. 9. csomó. 1813. FML. BUI. 4. 1859. május 30, 9. 1865. június 10.
- ¹⁵ FML. BUI. 3. 1857. november 22.
- ¹⁶ FML. BUI. 4. 1863. április 20; 15. 1863. május 7.
- ¹⁷ KORIZMICS László- BENKŐ Dániel - MÓROCZ István: Mezei gazdaság könyve. Pest, 1855.
- ¹⁸ BÉL Mátyás: Veszprém vármegye. Fordította és jegyzetekkel ellátta Takáts Endre. Veszprém. 1989. 165-166; 223.
- ¹⁹ FML. BUI. 17. 1860. február 6.
- ²⁰ FML. BUI. 17. 1861. szeptember 3.
- ²¹ FML. BUI. 17. 1861. november 12.
- ²² FML. BUI. 18. 1870. június 21. Körendelet.
- ²³ MOL. P. 1006.
- ²⁴ Berta Annamária: Klebelsberg Kunó fiatal éve Fehérváron. A Ciszterci Szent István Gimnázium évkönyve...Közli: Gyóni András igazgató.. Székesfehérvár 2000. 134-138. 134.
- ²⁵ FML. BUI. 33. 1845. november 10. Hercegi rendelkezések.
- ²⁶ FML. BUI. 42. 1861. Kimutatás.
- ²⁷ FML. BUI. 33. Nevelési pótlékmutató 1866.
- ²⁸ MOL. Zsoldstablák: 1809, 1810, 13. 182, MOL. P. 1322. 59. csomó, 1813., FML. BUI. 41. 1866.
- ²⁹ S. Sándor Pál szerk.: Parasztágunk a Habsburg-önkényuralom korszakában. 1849-1867. Budapest., 1951.39.
- ³⁰ FML. BUI. 4. 1870. október 6. Farkas I. a főkörmánynak.
- ³¹ FML. BUI. 18. 1870. szeptember 26.
- ³² FML. BUI. 18. 1870. szeptember 17.
- ³³ FML. BUI. 8. 1869. október 31. Farkas I. körirata.
- ³⁴ FML. BUI. 21. 1847. Uradalomleírás.
- ³⁵ FML. BUI. 17. 1862. november 16.
- ³⁶ FML. BUI. 17. 1862. november 2.
- ³⁷ FML. BUI. 18. 1870. május 22.
- ³⁸ FML. BUI. 18. 1870. április 1.
- ³⁹ FML. BUI. 16. 1861. november 22; 9. 1861. november 27.
- ⁴⁰ FML. BUI. 17. 1861.
- ⁴¹ FML. BUI. 17. 1864. január 18. Levelezés.
- ⁴² FML. BUI. 10. 1821. március 3. Rendelkezések.
- ⁴³ FML. BUI. 8., 1840. január 14.
- ⁴⁴ FML. BUI. 19. 1847. szeptember 26. Bendekovich a főkörmánynak.
- ⁴⁵ FML. BUI. 8. 1846. június 8. Kegyelembeli rendelkezések.
- ⁴⁶ FML. BUI. 10. 1823. február 15. Hercegi rendelkezések.
- ⁴⁷ FML. BUI. 6. 1827. augusztus 28. Hercegi rendelkezések.
- ⁴⁸ FML. BUI. 19. 1847. augusztus 6. Farkas I. a főkörmánynak.
- ⁴⁹ FML. BUI. 19. 1854. november 28. Farkas I. a főkörmánynak.
- ⁵⁰ FML. BUI. 19. 1853. október 7. Farkas I. a főkörmánynak.
- ⁵¹ FML. BUI. 36. 1869. Kimutatás a készpénzsoldról és a természetbeliekről.
- ⁵² FML. BUI. 34. 1876. Tanítói pályázat.
- ⁵³ FML. BUI. 34. 1877. Tanítói pályázat.
- ⁵⁴ uott.
- ⁵⁵ FML. BUI. 34. 1875. július 8.
- ⁵⁶ FML. BUI. 4. 1858. június 18. Levelezés.
- ⁵⁷ FML. BUI. 4. 1858. augusztus 14. Levelezés.
- ⁵⁸ FML. BUI. 4. 1870. október 6. Farkas I. a főkörmánynak.

-
- ⁵⁹ FML. BUI. 18. 1870. szeptember 26.
- ⁶⁰ FML. BUI. 18. 1870. június 21. Körendelet.
- ⁶¹ FML. BUI. 4. 1848. február 11, MOL Kolozsváry ügyvédtől, 1858. március 22. Vida Antal mezőkomáromi plébánosnak.
- ⁶² FML. BUI. 18. 1870. június 21. Mutató.
- ⁶³ FML. BUI. 18. 1870. június 21. Tanterv.
- ⁶⁴ FML. BUI. 18. 1870. június 21. Körendelet.
- ⁶⁵ FML. BUI. 18. 1870. július 14. Jelentés a tanítói gyűlésről..
- ⁶⁶ FML. BUI. 18. 1870. szeptember 26. Kimutatás.
- ⁶⁷ FML. BUI. 18. 1870. szeptember 17. Kimutatás.
- ⁶⁸ FML. BUI. 18. 1870. szeptember 10. Kimutatás.
- ⁶⁹ FML. BUI. 18. 1870. szeptember 19. Mutató.
- ⁷⁰ FML. BUI. 9. 1870. november 10. Seyff Enyingnek.
- ⁷¹ FML. BUI. 16. 1870. július 31. Farkas I. a minisztériumnak.
- ⁷² FML. BUI. 4. 1859. március 15. Levelezés.
- ⁷³ FML. BUI. 4. 1864. március 13. Levelezés; 1859. március 15. Körirat, 17. 1861. március 17. Farkas I. körirata; 18. 1868. április 5. Körirat.
- ⁷⁴ FML. BUI. 17. 1861. március 17. Körirat; 18. 1864. március 13. Körirat.
- ⁷⁵ FML. BUI. 3. 1845.
- ⁷⁶ FML. BUI. 19. 1846. november 5. Farkas I. a főkormányának.
- ⁷⁷ FML. BUI. 18. 1870. június 21. Mutató.
- ⁷⁸ FML. BUI. 35. 1879. szeptember 22, november 22. Woher Lajosné és Mihályfi levélváltása.
- ⁷⁹ FML. BUI. 7. 1835. március 31. Sényi Móroczának.
- ⁸⁰ FML. BUI. 8. 1844. május 31.
- ⁸¹ FML. BUI. 9. 1856. március 9.
- ⁸² FML. BUI. 18. 1864. november 19. Farkas I. Felsőnyéknek.
- ⁸³ FML. BUI. 3. 1841. február 1; 4. 1859. január 2.
- ⁸⁴ FML. BUI. 3. 1856. március 27.
- ⁸⁵ FML. BUI. 3. 1856. augusztus 4.
- ⁸⁶ FML. BUI. 19. 1847. augusztus 4, 1856. július 30.
- ⁸⁷ FML. BUI. 38. 1843. augusztus 30.
- ⁸⁸ FML. BUI. 8. 1844. február 16. Sényi Enyingnek az enyingi és kenesei tanító közötti kiegyezésről; 3. 1857. április 22; 4. 1858. december 1.
- ⁸⁹ FML. BUI. 9. 1862. október 30; 16. 1862. október 23.
- ⁹⁰ FML. BUI. 1869. 36. Kimutatás a készpénzkiadásokról és természetbeliekről.
- ⁹¹ Klebelsberg neveltetéséről és szerepéről tájékoztatásul többek között: Berta Annamária: Klebelsberg Kunó fiatal éve Fehérváron. A Ciszterci Szent István Gimnázium évkönyve...Közl.: Gyóni András igazgató.. Székesfehérvár 2000. 134-138.; Zombori István szerk.: Gr. Klebelsberg Kunó emlékezete. Szeged, 1995.; T. Kiss Tamás: Klebelsberg Kunó. Budapest, 1999. ; Hencz Péter: Gróf Klebelsberg Kuno, a harmadik évezred minisztere. Szeged, 1999.